

КОДАННАРНЫ КЕЗИП КӨӨРГӨ...

Барыш-Хемчик кожуунун Эрги-Барыш сумуунун девискээринде улуу хар чагган, Орта чөбү берген, суму чагырганын даргазы Владимир Севостьянович Иргит-биле учурашканын, мал-малгаанын байдалын сонуурган айтармыз.

— Берге байдал сүт-баран фермада тургустун. Фермадагы котёлдорунун ичинде бүс үндүрүрү керекте үрөлдөп-биле одалга системалары даяр. Моно септер, эде кылар күш, Дөнгү-Херекселдер сүт-баран фермада-аа, бүдүрүлгө кооперативтеринин катчымышында-аа чок. Дуза дилеп, Кызыл-Мажалик-тин септерге-Техникти бузурууга чейинте барга, бир миллион ажык рубль негизинде. Ил-диз акша ажил-агында, фермада, «Саяны» кооперативте-даа чок. Ол хаммагы кылар-чаар материалдарга бергендеп турар. Ажил-агында нефть-баазга өрөз 10 миллион рубль четкен.

Нитроген-биле шээр малда, сарыкта, чыгыда байдал чүгээр. Малчынарны кезип, байдалды көрүп, кемчег ап тур бис. Улут-Ховуда беш кодаанда чырык чок, трактор мотору үрөлдөгөн, ону бистин электрликтер кылып шыдаас, «Ак-Довурак» тун ону кылар улус чалаан бис, келбейн тур.

Ажил-агынын таражылар-ы кургуне ам 100 ажык тонна тараа дужаган, ам ба-за бар машина кызыл-тасты бадырар, ол машина он да-ган өсөөртү эккээр, ол да-гааны малчынарга үлээр бис. Ону ачкыда боттарынмын дээрбеске тарааны тырттыр-гаш, оң даганын база мал-чынарга бээр бис — деп чу-гаалады.

Ажил-агынын кооператив-тиң дугаары ийн бригадалы-кы бригадир Любовь Дон-чаева Саядан кыштагылаш-кынын эгелен байдалын ай-тырып көөрүскө, мынчаар харыялды:

— Хойжулар чогуур үезин-де кыштагында четкен. Хар улуг, мычалаа-да бай-далыс чүгээр, ажырабайн тур-бис. Бистин бригадала төрөсө коданнар бар. Мал чени кодан бурзууде бар, сүт сөөртү бир машина ажилдап турар.

Малчин коданнарда байдал-ды барып кара-биле көр-дүш Улут-Ховуда малчынар-же халтывис. Мында колаун-де төрүүр коданнар кыштап турар болду. Баштайгы барган ааламыс — Чекет-оол Саянык коданы. Төрүүр кодан, баш-тайгы беш хураган очта-менди алдыган. Сиген бар, сүт сөөр-тү машинанын чолаачысы Ан-дрей Саян инда четкип келген тур.

— Сес коданы сүт-биле хан-дырып тур мен, хар улуг, чам-дык коданнарда чедери берге-диз — деп, чолаачы чай ара-зында харыялап кагды.

— Сүт сөөртү ажилдаш, ам дөрт чыл чедип турар, ажы-ишке кызымак, динчан-чык чолаачы — деп, бистин-бисе кады чоран суму чагы-рыкчызы В. С. Иргит ол чо-лаачыны мактай тыртып кагды.

Хой төрүп эгеленип ол, чы-рык чок берге-дир, акша албас-таан, чүгөл 10 муң рубль аван-аламыс, оон-биле чагыс шоод-лай даган сардып алган бис, ол-ла — деп, кадарып хому-даан сеткилин чугаалады.

Паразында анык кадарып Адгыжы Хомушкунун ааламын-га келди.

— Төрүүр 3500 ажык хой бар. Бу кыштага бир Дуугар кыштап тур мен. Хожом декаб-лай төрүп эгелээр, хура-ган кажаасы, ону назыи-хар аайы-биле тургузар келткар, малга чен каап бээр оңагачар

Тыва Республиканын хундүлүг аттарын А. А. Дугержага, Н. К. Сааяга, И. Н. Товариштайга, Л. М. Меткинага тысыр дугайында

Тыва Республиканын хундүлүг аттарын тысыр болза: «Тыва Республиканын ал-дарыг ажыдакчызы» атты Алексей Антоевич Дугержага, «Шын» содуунун жур-нализин пардалга органдары-га ачы-хавыязы база хей чылдарга үрө-түнөлдөгү ажы-ды дээш;

Начын-оол Канчорович Саа-га; Тыва Республиканын Со-циал камгалал яамызынын Баныш-Хемчикте районнар аразынын эмчи-күш-ажыл эк-сперт комиссиязынын даргазы, чоңичи социял хандыргатайы, нын болгаш камгалалдын таламы-биле ачы-хавыязы дээш;

Илья Николаевич Товариш-тайга; Тыва Республиканын

КЫШТАГЛААШКЫН: СООК АЖЫННАДЫ ХААРЫП КЕЛЗЕ-ДАА...

Евгений Иргитович Эрелчин — Бай-Тайга кожуунда «Бай-Тал» совхозтун мурнакчы хойжуларынын бирээзи. Оон мал кадарган үези 22 чыл-биле санаттынар. Эки малчын диттип, мактадып турары таварылга эвес.

Кадарган хоюнун баш санын камгалап, кадага-лаар сорулгазын эки күүседип турарларын бирээзи. Эрткен кыштаг-лаашкынын түннелде-ри-биле Евгений Иргит-ович төрүүр чүс баш хойга онааштыр 90 хура-ганын камгалап алган.

Оон ам бо хунерде кол сорулгазы — ам бо кыштаглаашкынын кызы-мак иш-биле багай эвес түннелдерин ажып эрте-рин.

Малчынын коданна-да үш чүс алдан төрүүр хой бар. Чылыг үеде серини ойт-тур, кара сулгул тайга-ларга чайлап, эки ода-рып, семиртип алга-нындан хойларын куш-деңгилдези шырак. Мал-чынын кадарган хойла-ры кыштын чыккылама соогу эртин, чүгөрөтпел-келирге төрүп, оолдар.

Мал ченин чылдын-на четчир кылдыр белекпей ап пат-ла чанчыккан болгаш эрткен чыын 25 тонна сизини кезип бе-

леткээш, кышкы турлаан-да сөөртү чедирип ал-ган. Хой төрүп эгелей бээрге чаш хураганнар адаанга төгөр 10 тонна кургаг өдөкти өл дүшес-черде бөлүп, белекпей алган. Евгений Эрелчин бо хунерде Турамын сыйнарын эгээр Хеле-гелгил-Өдөк деп черде кыштап олурар. Кыштын соогу ажындам хаарып келген, малчын кижиге берге үе келген. Малчын

өг-бүлө бажында чуртван олурар.

Хой, хураган кажаасы-нын септелгезин хан-намчалыг чоруткан, ын-чангаш кажааларын ишти чыгып, бир эки түве — электри чырык-биле хандырттыганын. Черле ынчаш, малчынын кышка белеккенгени доо-май эвес, оолдар мыкты, жөмүр-дамы база четчир.

Делгер КАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ШЫН

№ 238 (15212) ♦ 1993 чылдын декабрь 16, четверг ♦ Солунга ач салган шагы 22.30 ± Сакар өртөө 90 рубль.

АМ-НА ХОСТУГ ТЫНЫП БОЛУР

Соңгулдалар Тывага канчаар эрткенил? Ол дугайын моон адаанда интервьюдан билеп алыр силер

Декабрь 12-де болуп эрткен соңгулдалар-нын түннелдерин дугайында тыва радио, ТВ-ге 13-түн хунунде-ле чугаалай берген, а солуннарда ол талазы-биле чүү-даа чок деп чамдык улус кайган турар чадавас. Бирээде, ол төнчү эвес, а баш удур көргөн түннелдер болуп турар, ийде, Төп соңгулда комиссия-сы солуннарга чүгөл төнчү түннелдерин парлап болур дээш, баш бурунгаар алдыган түннел-дер талазы-биле чүн-даа парлаарын биске чөпшээрээвен. Дамчыыр чугаа далай чалгы-дег болганда, сонуургак чанымыс-биле кым-нын эрткен-эртпезинин дугайында шаг-ла тоолдажып каапкан бис. Ам соңгулдаларын Тывага канчаар болуп эрткенин дугайында Төп соңгулда комиссиязынын даргазы, ТР-нин шүгү сайыды С. К. Кужугет-биле ин-тервьюну парладык.

Хойбу хажыдышыккы бол-баш деп санаар апар.

Баш удур санаашкынар-биле Федерация Чөвүлелин Президент Ш. Д. Ооржак болгаш генерал-майор В. Б. Кара-Сал эрткен, а Курене Ду-мазыче — эртемден К. Д. Аракчаа эрте берген.

— Шыраак дээр үчүлүкчү-чүлүкчү турган-да, бо удаа херэженир шыдаан-дыр. Курене Думазыча — Кара-кыс Аракчаа, а Кызыл хоорай чагырганын даргазына — Зоя Сан соңгуттурган. Моон чылдагыны чүдө деп көрүп тур силер, Сергей Степанович?

— Херэжени соңгутчулар эр үзүстө көй — бир чыл-дагыны ол. Ийде, бо чылдын дугулузунда улус хойбу алааш-лаа, чүн-даа орта кылбас эр дагалдарлан могоп турупкан чадавас. Эр улус херэженир, ам херэженир кандыг эвес деп идегезки ол бооп магат.

— Тыванын да, Россиянын да партияларында каймы чоңуңу шору деткиншикин ап турармы?

— Бот-догуннаан Тыванын улвучу намы болган Россия-нын — Сергей Шахрай удурт-кан чагыс эп-сеткилдиг бол-гаш демнежилетип партия-ны ТР-ниң соңгутчуларын деткиншикин алган. БТН-нун болган ТР-ниң коммуни-сттер организациязынын алган бадьмашкынынын көрүп тур-гаш, Дээди Хуралда 5 мандат-ты оларга үлээр апар. Олар-нын дайыдалына кирген баштайгы кижилери депутат-таар өгөлөгил болур.

— Россияда сураа алгып турар Жиринскийнин партия-ны бо соңгулдаларда ке-жезеп үнүп келген-дир. Бистин Тывага база ону деткээш улус бар болуп турар. Бо чүгүлдү боюнар хуунарда канчаал тайылбырлар болур силер, Сергей Степанович?

— Ол эгээр Россияда хер-ек кылбас бар болуп турар сепаратисти, шовинисти сетки-лөөннеринин көпчүлүкчү-лүк үнүп келген-дир. Ол чононарнын эге-ажыктарын болгаш суверенитет эге-ху-дээгелерин тооп көрбөсүн улус турармы-дыр деп-ле бо-дара-дыр мен.

— Соңгулдалар оозу-моо-зу шын эвес болган дээр уткалыг хомулдаар Төп соңгулда ко-миссияныг кирген бе?

— Албан Эзуу-биле ындыг хомулда кирбээр, мычалаа-да бадьмашкынынын чү-рүмүгүн хамарышкын ий-үш хомулда кирген. Чижээ, Би-Хем кожуундан чагырга даргазын шын эвес сонгаан деп хомулда бар, ында чагы-рга даргазы кылдыр мурнуңа турган К. А. Масык-оол эртин турар. Бай-Тайгаан — база ындыг хевирлиг хомулда келген. А үш дугаар хомулда Чоюн-Хемчикте кирген. ында Дээди Хуралче шын эвес багы-даан деп хомулда турар. Таварышта бүрүзү кончук шийгын сайгарып көөр бис, ол эгээрде дүң-бүрүңү хун кирген хомулдаар-дыр.

— Төп соңгулда комиссия-зыга ам бир бузурганчы ажыл — округ комиссияларын болгаш кандидаттарын үндүргөн чоругуларын дээр санажырыкчы айтырып болур боор да, Сергей Степанович?

— Бо хунерде олар шунту акша-тегерек талазы-биле от-четтарын дужээр үжүрүт. Дээди Хуралче чамдык канди-даттар оларга көрдүнгөн 50 муң рубльди алган, санажы-мын шунтуу ол эгээр ак-шалан хей болган-аа боор. А Федералдыг Хуралче канди-даттар турганына 100 муң рубльдиң кырынга союлдуе 150 муң рубльди Москва ле-мде чоруткан. ынчангаш ону дакыш-биле үлөп бердиңиз.

— Соңгулда мурнунчү та-йылбар ажылы чоңа четкен деп санаар силер бе?

— Тайылбар ажыл ам мурнунчү дег эвес болган. Чо-нга болуп тамыштырып, про-грамманын тайылбырларын кандидаттарын болгаш пар-тияларын, блоктарын бот-тарыга онаашкан. Ынчангаш кандидат бүрүзү боду хеделип турган. Бистин комиссияны соңгулда — кандидаттарга де-г байдаларын тургузарын тү-гөл, ынчангаш радио болгаш ТВ-ге сууртаа кылдыр чоры-лы-биле кандидаттарын бот-тарынын тырттып алганын бугаар графика тургускан бис. А ишти тайылбар ажылм база чоруп турган.

— Соңгулда мурнунчү та-йылбар ажылы чоңа четкен деп санаар силер бе?

— Тайылбар ажыл ам мурнунчү дег эвес болган. Чо-нга болуп тамыштырып, про-грамманын тайылбырларын кандидаттарын болгаш пар-тияларын, блоктарын бот-тарыга онаашкан. Ынчангаш кандидат бүрүзү боду хеделип турган. Бистин комиссияны соңгулда — кандидаттарга де-г байдаларын тургузарын тү-гөл, ынчангаш радио болгаш ТВ-ге сууртаа кылдыр чоры-лы-биле кандидаттарын бот-тарынын тырттып алганын бугаар графика тургускан бис. А ишти тайылбар ажылм база чоруп турган.

Чазак Чөвүлелинчү хуралы

КУНГУРТУГ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Тыва Республиканын Чазак Чөвүлелинчү хуралы бурунгу хун болуп эрткен. Ону ТР-нин Президентизия Ш. Д. Ооржак башкармы эрттирген.

Хуралы чугаалажыры-биле кирген айтыргаларын көөр мурунда Ш. Д. Ооржак эге сөзүне Тыванын дөй националдыг чурттакчы чоңуңу Тыва Республика-нын Конституциязына бол-гаш Россия Федерациязы-нын Конституциязынын тө-лөдөлгөсүн хамарыштыр референдумнага база соң-гулдаларга идемейлиг ки-ришини демделген чугаа-лаан. Тыванын Дээди Хура-лын депутаттарынын то-зан ажык хуузу бадьмашкы-н, оларын аразында со-дун кижилер бар, нинти ча-гыс ажык-херек эгээр ажы-даар апар бис деп чугаа-лааш, парламентаңич баш-тайгы сессиязынга белек-кел-дерин чорудуп эгелеринин чугулазын демделгезин. Тус-чур чагыргаларынын дар-галары база колдуунда шийип алдыган, чон олар дээр бажылаанын берген. Оон чыгыш Кызыл хоорай чагы-рганын даргазы З. Н. Са-

гайа бир суурларынын би-рэтин Аргыжыга, харылаа-байтыргалары кайы хире берге ийик, ону кончук эки байлар бис. Чүгөл мындай байлаа бенин суурун эконо-миктиг болгаш социал хөг-жүдөлгөсүн хамарыштыр эки талажы үндүзүңиз, кес-кү чүн чугаалап болуруңу?

Тыванын ол булуңу хөг-жүдөлгөсүн талазы-биле Ча-зыктан талазында кемчел-лер ап, күрүнө деткинши-к көрүзүп турары тавары-лыг эвес. Ол талазы-биле Президентинин Чарлыгы база бар. Ынчангаш Кунгур-туту суур эргелер-башкар-гынын эрге бадьмашкы, тур-гузуунга, суурун социал хөгжүдөлгөсүнө күрүнө дет-киншичезин алыр. Ол кемчел-дерин айткан докталдар хурал хулуоп алган.

ТР-ниң Долгавыа хурээ-ледди болгаш бойдус курла-гыларын камгалар яамы-нын экологоту күрүнө эк-спертизациянын дугайында дурмун тургузар база РФ Президентинин 1993 чыл-дык октябрь 27-деги «Акти-онерлерин эргелерин ханды-рарынын талазы-биле хем-

чеглер дугайында» № 1769 Чарлыгын күүседип талазы-биле кемчелер дугайында болгаш өскө-дө айтыргалар-га хамарыштыр доктала-лар хулуоп алдыган. Тыванын катар байлактары, ону төгүзү, эрткен ороу.

Тыванын геология-инжи-лет экспедициязынын адми-нистративтиг бажынын садар дугайында айтырып талазы-биле хуралга эгээр эвес са-нал-оонал соңгутчулар болган. Хоорайнын төвүнде Ленин кудумжунда улус ол ба-жыны кызылчалар кончук ийилер. Ол — федерал-дыг өнүгү хамарыштыр оран-сава-дыр. Тыванын геология-инжилет айтырып, албаны-биле холбашкан ол бажы-ны хамарыштыр айтырып чү-гө хулуоп тургустунуп келген-дир. Гелоготтар ол оран-бажыны агмы байдалдарга сан-хөө айтырынын нарынчылан тудуп шыдаайн турар, ын-чангаш ындыг түнөлдөгү кел-бери айтырып. Чазак хура-лыга тургустунган. Санаа-лонал соңгутчулар хей болуп, тургустунуп турар айтыр-гыга хамарышканын агы-агы болгашы таварылга эвес.

«Байдал эки талажы мичап чоруй андарып, өскерли бээрине идеген. далаш ын-дыг түнөп үндүрбөзү чүд, өтөччөлгө сатааа чүд» дээр болгалар база үнүп турган. Тыванын катар байлактары, ону төгүзү, эрткен ороу.

Тыванын геология-инжи-лет экспедициязынын адми-нистративтиг бажынын садар дугайында айтырып талазы-биле хуралга эгээр эвес са-нал-оонал соңгутчулар болган. Хоорайнын төвүнде Ленин кудумжунда улус ол ба-жыны кызылчалар кончук ийилер. Ол — федерал-дыг өнүгү хамарыштыр оран-сава-дыр. Тыванын геология-инжилет айтырып, албаны-биле холбашкан ол бажы-ны хамарыштыр айтырып чү-гө хулуоп тургустунуп келген-дир. Гелоготтар ол оран-бажыны агмы байдалдарга сан-хөө айтырынын нарынчылан тудуп шыдаайн турар, ын-чангаш ындыг түнөлдөгү кел-бери айтырып. Чазак хура-лыга тургустунган. Санаа-лонал соңгутчулар хей болуп, тургустунуп турар айтыр-гыга хамарышканын агы-агы болгашы таварылга эвес.

«Байдал эки талажы мичап чоруй андарып, өскерли бээрине идеген. далаш ын-дыг түнөп үндүрбөзү чүд, өтөччөлгө сатааа чүд» дээр болгалар база үнүп турган. Тыванын катар байлактары, ону төгүзү, эрткен ороу.

Тыванын геология-инжи-лет экспедициязынын адми-нистративтиг бажынын садар дугайында айтырып талазы-биле хуралга эгээр эвес са-нал-оонал соңгутчулар болган. Хоорайнын төвүнде Ленин кудумжунда улус ол ба-жыны кызылчалар кончук ийилер. Ол — федерал-дыг өнүгү хамарыштыр оран-сава-дыр. Тыванын геология-инжилет айтырып, албаны-биле холбашкан ол бажы-ны хамарыштыр айтырып чү-гө хулуоп тургустунуп келген-дир. Гелоготтар ол оран-бажыны агмы байдалдарга сан-хөө айтырынын нарынчылан тудуп шыдаайн турар, ын-чангаш ындыг түнөлдөгү кел-бери айтырып. Чазак хура-лыга тургустунган. Санаа-лонал соңгутчулар хей болуп, тургустунуп турар айтыр-гыга хамарышканын агы-агы болгашы таварылга эвес.

Кунгуртут — Тываның он-

МЕДЭЗЛЕР БАЙДАЛ ЧОГУМЧАЛЫГ

Би-Хем кожуунун «Се-религ» совхозунда хойжу-ларын мал-малгааны кыш-ты хур агарынга чо-гумчалыг, таарымчалыг байлаа тургустунган. Мал-чынар кышка баш удур белеккенген, кажаалары чуртталга бажынар чы-лыг чырык. Сиген-шир-бин, оттулар чүддер бү-рүн дүжүртүнгөн.

Ажил-агынын иштерин маалат турар Микал Сал-каның болгаш Мичун-Тайга болгаш Күдөк Салканың турар Күдөк Салканың коданнардык байдал ажы. Кыштага дүжүртүнгөн септер-ширбинше амчызында дегбей, кампал, ап турар. Малчынар шалын төлөө-лөдөн чоокта чаа алган. Мал-чын бүрүзүнө 50 кг карто-фельди ажы-агый берген. Ам даразында ол хире да-ганын бээр деп алаан.

Бистин коор.

УЖУРАЖЫЛГА

Тыва радионун корреспонденти, РФ-тиң Чолаачылар эвелезинин ке-жигини, «Эрема», «Шин кайдал», «Часкы хаттар», «Шагалы частын чымы» деп тоогуларын база «Муңгарла, алай» деп ший-ник автору М. Көкелдег Кызыл хоорайныг Чуков-ский атты уруугар би-блиотеканын номчуку-лар-биле учурашкан.

Анаа институтуңуң башкы учушчинын студенттери, сурууларды, хоорайныг библиотекка ажыдакчылары кирешкен, Чолаачыны до-нуу намдарын, чолаачыны ажыдакчы чыгытанырга үк библиотеканын харысал-галыг ажыдакчылары Зоя Монгуш, Нина Дамзын та-йылгыткан. Оң соониз чо-лаачы М. Б. Көкелдег ам-даа тоогуларын, шүлүк-терин, шилерин бижип тура-рын чугаалаан.

Бистин коор.

Пележда ЭРГЕП чугаалаш-кан.

Вера КУУЛАР.
«Шынын» коор.

Кызыл хоорай чагырганың кичээнгейинге

4-кү микрорайонунң бөлүк чурттакчыларындан

ЧАШТАР — БИСТИН КЕЛИР УЕВИС, ОЛАРГА ЧҮНУДАА ХАРАМНАНЫР ЭРГЕВИС ЧОК. БОДУНАРДА ЫНДЫГ ХОСТУГ ҮЕ ЧОК БОЛЗА, ЧАГЫРГА ЧЕРИНДЕ ОРАЛАКЧЫЛАРЫНАР-ДАА, АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНАР-ДАА ХӨЙ-ЛЕ БОЛГАЙ, ТУРГУСТУНГАН АЙТЫРЫГНЫ ШИИТПИРЛЕЖИП БЭЭРИЦЕРНИ БИЧИИ КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ АДА-ИЕЛЕРИ СИЛЕРДЕН ДИЛЕП ТУР, ЗОЯ НАЗЫТЬЕВНА.

ЧАШТАРЫВЫС ХОМУДАТПААЛЫ

РЫНОК харылааларымыз белек эвес үезин чурттап эртип турарымыз бо-ла болгай. Шынап-ла, моон мурункаа каш чыл бурунтаар кижини болуп бериш чорбаана чүүлдер ам бөгүсү ала-ла бөдүүн үтүлдүр шыккан сатындар артарганы көрүлдү. Билең-дээ чору шыккамыз бис. Салык-магизинерге алы-чым-ла, үлөтүр-лаа барыналарым дедик турду, оларын чок чүткө берелээр айы-биле эвээш-бисен салып ап чоразы үелерин илдири белек хайып үтүткөн деп бис. Ажы-талас-инис-дээ тоду-дога, омак-дегүтү, эри-силит, аз-ке-жилтик чордулар.

А ам кайды-ды? Мен олар-ны аштап, түрөп чордоп деп чугаалай тус мен. Бир эвес ажы-биле чугаалаар чүе бола, чаштарымын чам-диктары, шынап-ла, түрөп уелей бергенин көрүлдө көр бис. Та ала-пелери оларын кичээнгейге ала-бастай бергени ол, азы оларын кезиктирип өөрөп калганары ол бе — салык-магизинер чамыда кө-гөре дола берген, орбак-самдар иди-лептерди бичи кижилери бо-ла көрүлдү бис. А оларге салып салып турса кижилер чок көзүлбөсү? Таа-нда-ла ол бичи кижилер бистин иттиликтерине артык кижилер апарганы ол бе? Политика политика-ла мй-наан, эрге-дүжүл дээш бистин тамык үлөтүкчүлөрүмүз чүт-ле боттарымыз чоңта пропа-гандаарымызга өлкөжүсү турса-мы ам челе кайра шөлүзү чүе ирди деп айтырдым ам бүт-күрүмдү тургустуну келген балдыр билингери ирди бе? Сонгудалар эрте берил. Чок болгуну төлөткөн деп са-наан солдар, кыстарын со-гу-чүлүгө ортанымызга со-гу-чүлүгө алылалар, чаа парла-мент-ла тургустуну болгай. Ынтыган чомун ол согушкыч

АК ОРУКТУ КҮЗЕДИМ

«Инектиг кижик тоду, койду кижик каас» дедик. Дика-ла чиге согелп кал-ла. Шынап-ла, миж соон-дан кылаптаан кижик ка-жан-даа амантаас, түрөсө. Хөмүкү малай багы бар эвес, чүткө оон бугу-дүт өвөс болур бола эки. Мала-маганга — иже амдырал, ажал дүндө кызымак кижилерин бирээнге ий кара кыжымдан тура кал-дып калган өзү келгенин эжим В. К. Борбак-оолду санаар мен.

Оон дугайында минаар чугаалакчымыз уулу утка бар. Чоокта алаа чорук айы-биле ужураш-тым. Алымыдан малайны укут ала-незини чагы-суменин уттайн, ам 35 чыл малайынан чорур болду. Амдыралда, ажалда миж кижини ажал-толу баа хөй шунту он бир кижин. Вера Кыргызсоновни уру-ларын уултары аны өгүдү-башты болуп, тус-калганын чоруй барган. А бичилери школага өөренип турар.

Маалык төрөн сово-зуну экономикадан бичи-малайларга улуун кичи-ришээр, хөй ажи-түдү дээш уругуу салып чорур. Вера Кыр-гызсоновна дугурдун чорур бир айтырды бар, ол болза, олар-белчир дуга-бы-дыр. Чаа-Хаа, Эйли-Хем дегендерине далай турбаала олар четчир, хары-лаа артыкшыдыг тургай. Ам малай ситен-бирин бистекте азыр-да кичиниз көр, берге-леки бээр болу берген. Бөккөр чугаалаарга, хай-раан ийи-лаш, олар-бел-чир, хову-шөлдөр дөгере далай алааче дугуле берген. Ой-сиген чок бол-ган, малай-маганы канчал азыраар боор. Чүү-даа чүе-нин, малай-даа кырын көрбөс, хырын болаар болза эки-дур ийин деп хоурадым оо илеретти. Вера Кыргызсоновни шак ол болааларына катты-пай баар аргам чок бол-ган.

Хөй чылар дугузулда мал кадарып деп чүе амыр эвес болгай, ол кон-чү харымсалалык, чымыштыг иш шыккамы. Ынтыла-лаа ол мича чылар иштиле мал ажалы-га ажалдап келген, ооч бергенин көрбөс, чүт-самыда-ла кызымак, чүт-кудулар көрүтүп келген. Вера Кыргызсоновна амы хунерде Улут-Хем кожууну «Эйли-Хем» совозунун Сайыр-Аксы деп челе-өшү кадарып турар. Хоочун малай чыл самыла төрөн совозуну мала-маганын немей эстүрүп, элти болган Дүктү бугу-дүт берип чорур. Ажалга бичик тура-оруктуг бол-дун не кичиге ак орукт, аас-кежип, бичик кадык-шымыл күзеп артым.

Ирина БЮРБЮ. Кызыл хоорай.

Малчын болгаш ооң чымыжы

ХЫЫН ТЫВАР

Өмү ээли Айлап Михайловна-биле малчыны-ла ам чаа-ла ийр чыл алып тур бис. Бис шыккан, анык малчыныр «УТКА» 25 чылы совокта эвээш эвес. Челе мичангай аныктаарын малай ажалыче чүткүл, багай эрес көрүтүл-гени чеди ап турарына өөрүр кижилер мен.

Наам-лаа үлгүдү — берген, ала-башка апарат олар мал-чынымыз — баа-ла бар. Оларын аныктап, эч малайны ажал-толу солтур ужурут.

Айлап-биле алам Кызыл-дын ажал-агыл тектирүмү, үчү ветеринария салбырын доостуруш. Шенгү хуулу-туну баа эрттирип чорум. Ооңку ооңгай Шенгү-далай билишүгү чыл тепкеш кел-ди.

Түрүн совокумга кээримте, чүккэй эртемин айы-биле ажаллаар кер чок болду. Улут-Хем, өмү эвээ-биле ситен-бирин, малайылар деп ишти-леп алачым. Паргаларым төчүр чыл хуулуудун берген.

Алдым-Элезин деп челе мичангай аныктап олар. Суураан ийлеп, Айт-сын бола ажал. Күскөзө кылмыл далай сүт оук-чиркиги дугула кааптар, берге-ле чөп болду. Дунмам оол Джон Мага сугу-лар кыштарымын септеп, челе эвээш кызыл ажалладымыс. Совокутун талаанын баа-ла багай эрес дүлөлдүм. Ситен-бирин-дээ чаба, сугу-дээ экиеп берип Бонгазирине үтбай Сүтүчүй Маковна Ха-наанын бөдүндө-дээ, өскөл-дө-дө челе үчөлөсө аргак, «Эткен кыштагылашкында ты-дүтү чүс койга олаштыр 84 чүткө анык-ла дүлөлдүм. Арга-сиге калар үлүт үчүс тир-баз болза, ол хире көрүтүпү чеди алаа чүс бөгө азыр билгирит. Демон-ле бола эки. Бо чымын баа-ла оон күдү эвес демилге чаш талу камгалап айыр дээш демисе-жит тө бис.

Амдырал-чурталарымыз бай-дамын эми эртти багай деп ишдасы мен. Каш ай чашы-тыр ажа-шалам үчөмүн баа, ола-ла көчүгү-дүр. Ичкыла-лаа совокутуг үлөтүкчүлөрүмүз малайымызга доо-таал салып салып турса демилгелес аргак. Талаан чинге-талаа чок-лаа болза, эске совок-тардан оонап солуп — туган, чинге-тараа тып экиеп бол-ло, Рынк үезини калды-берге чешиле ола-ла болза, тектисе, дүзө шыккамы. Алаа үлү-биле четтирилди.

Алч-тем айтымы болуп, когуру-биле шиттирилти-

мес апарга, боттарымыз ба-ра-ла ажа олурбадымыс. Ча-зын чанымыска апарат турса тарымы дээш чөп алаар бээр-ге, кыштагымыз чогуула коо-рга картошка олуртуп чөп чар-дып аладымыс. Ам бо чымын арыбз бола тарып адыр дикти бердим.

Амдыралымызга, ажалды-рыкта челе чүүлдер бар. Кыштарымыз чүрө-бачкыны-мыс чок. Сүтү кирип, келген малайларга олурткыш, чү-чүр-бачкылар алып-тыр бис. Оон ийи бистен ираа элесте шалага күлүк баа турган. Ам ол үрелген, хырын-лаа ла-назырын чамызын доо-таа-чы кижилер чагы уеле тыймаала каалган. Ол күчү-тү септеп ажалдага кичиге болза «ажык, чагы-лаа сүт чөп кайра олар деп бис.

Бо мичанга хөй ажалк кылды дүштү. Ам үезинде, совоку эвээш-биле-дээ бол, ситени элесте болуп кезип, та-лаат алганымыз 20 күте чина ситенине шөлдө келер. Оон совокуг тектирүм сово-куг бээр болза мич.

Оон-тогла дугайында бо-лаар арга чок, берге уеле чүт-дүл түрөмүзү билип турар бис. Изым түрүжө, анык малайыналарын хула-сугула-рым, чымын республика, рабон элестиле эрттире, боткы эвес шыккан. Ол чөпкө берге хөй-а-ла кичини, моон солгаары ажалымыска дүзө-дэ-лай.

Солаан ШАКТАР. Улут-Хем кожуунда анык малчын.

СЕТКИЛИВИС СЕРГЕК

Уже ажы чыл дугузулда үзүк-соксаа чөмүл кадарып келдим. Бо үезин иштиде эки-лаа, багай-лаа чылдар турду. Кадарга малайны хур кыштагалар дээш күжүмү, дүжүмү харамнамай чордум. Эч илангыч 1991-92 чылды кыштагаларымыз ажал-лаа чүе көрүп чорбаан мен. Дика-ла берге чорду.

Чайын тайгаалдып, семиртип алган хойларым соок дүрөш бичик-ле адыш оюу деп черлери хыраалаа эгелеш. Өгөндүр-дүрөш, Артында доола армыкан. Эччилер-лаа, Даргалар-лаа удаа-дараа кээп турду. Соок кыжын каш-лаа катал эйнен атудукус. Ичан совокузүс малайынары челе харык чок болдувус. Бүтү Тывгай багай ат-аларымыз-лаа дартын тараан, Төрүр чок койга олаштыр чеди борбак хур-тан камгалап алганымыс ол.

Коданымыска ол үеде төчүр хөй чок турган, Кудур-биле демиселге бүтү күжүсү үндүрүп турган, малымыс байын оокума-дымыс. Дараанында чайын хоювусту каш удаа чугурашкан, кажээ-хоразымыс баа-ла ары-таларымызга малайны белеткединыс. Ичанга эртен чыгып кыштагаларымын тү-мөлдөй-биле багай эрес көрүтүлүг болду-вус. Төрүрү чүс койга олаштыр чүс хура-ганы камгалап ап, совокуга үзүп бердиныс. Ажы-биле чугаалаарга, бир колан хоювус ийи колан апаргалы ол-дур ийи.

Совок-биле арванга чарлыган керээ бугулар төрүр чүс койга олаштыр сепи

хураган алып турдувус. Эске артканын малайы богу адыр. Ол бугулар дөртөн чеди хураганын богуу үзүп алдым.

Шалга ичиди чүе турган эвес. Чече-лаа хураган камгалап каарга, орта өртөк-келе-нини бичи чеди төрө береп турган. Богуу амы-лууда төрүр чүс бапка олаштыр тоозалар өчү хураганымыз уда-дараа кам-галап ап-лаа чордум. Бир эвес бо хунерде деп, ичиди көрөзүгү турган болувавус, га чече баш койлуп апарган турар ийи бис. Ам байламыс баа-ла эки. «Сиген-шир-бинилас бар, Сула дээш чегелдүг немелде чөмөнсти өккөп бердилер. Хөр улут-даа болза, оича-менди кыш ажа бөрүнни аргалары бар. Тыва кижик үе-дүптөн бээр мал соонла чоруп, амдырал чораян, Рынк экономика-зын ажалга, кичиге чоруткун системиз тургустунга-лаа болза, мал-маганымыс бисти кичүгү дөңчө үндүр сөөртү бээрине бугу-рээ мен. Ичанга холум дилдик, соруктуг амылал чорурдунуң ужуру мила.

Далаа чымы соок, дары үлүт боор деп шаана ашаптар чугаалаар чүе. Амдан эгелеп, чакып когуруннар дугайында болза, азыраан малчымыз аргысыз дээш бугу-ле кемелерин алып болза эки. Хар улут-ла дээш малды оларге салбайн, күрт чыгып тургустун бөргө чүлө-даа дора болгай. Аргалы-ла болза чымык харып чөлөжө, алаак иштиге оларларды херек. Сиген-ширбинда камырайн канчалар. Ичкыла-лаа малай тоттүр чөгөрөп чүгүлө.

Өчүр-оол МУНЗУК. «Ажык» совокутун малчыны.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕННЕР

Чоокта чаа өвүр ко-жуунун Хангагайтты Куктура бажымынга кожуунун инавалитери-нин хурамы байыраг байдалга эртен.

Бо хуралга кожуу ча-гырганын социал ханга-рылга дарга Валентина Кызыл-оолова кожуула инавалитерин, кадым кош-кактарына дугайын деле-ренгей-биле чугаалааш. Айтырларга долчу харым-ларын берген.

Оон союнда инавалитерин кожаында «Алчылдар өрөөнү» аяк шайке ча-лаан, Борга солдарга ам-далык аш-чөмү, манчы-дуужуруну, сүтүг шайны кожуунун социал ханга-рылга килдизинин бугула-терлери, ажалдакчылары органдастан эрттиргени озагай болган. Аяк шайны аартап ораар аразында, ко-жуунун бот-тымынгар өр-төстөрү баа аяп туткан.

Инавалитер тывымытар, кожаымытар салчыл, ара-зында чөмүч ирлешкени солун болган. Ол шыккан кожуунун школарылар бажымын эргелекчиси Андрей Конгарын үдү-түлүгү-биле шааныды «Чин сөөртүчүлөрүмүз ирмиз өөрөнчүлөрүмүз күчүстөгү солун болган. Түндүгүнде инавалитер ол келгенин органдастан ко-жуунун социал ханга-рылга ажалдакчыларына, бугула-терлерге шунтузунга байыр чедип, берээл сөстөрүн чугаалап турган-дар.

Көшкө-оол КАРА-МОН. ГУШ.

Чылыг сөстөр ХӨЙ КЭЭР БООР ЧҮВЕ-ДИР

Кызыл хоорайда ийи дугаар эмилетин малайлар болган адын-каактары эмиэр тая кылдып тускайдымын. Калың чөдө көпүтү эки-дүр. Тыва-лар көрүк-үзүк, шымы-чымы-нар кожуунунарына үр чыл. Дарга үтүктөл чок мал кадар-ып чораш. Ол чымыштыг иштип дайымын-биле кадым бичиксанып, оун экичилди, бичи-малай адыр дээш малайымыз мында эмилдип турарлар. Оларын маанса келген до-раан-ла эскерин каар чүе-ле-ле хөй. Иччангап малайымыз эмилетини шөлдө-дө элестенге, ажалдыга үлүт харымсалгалымынга, эмилетини үргүлүч-ле арты-кыг турарына хамараарын, тыр чымыг састерин бо-ла чуга-лаай берген турарлар.

Эмилетиле чылдар азыме кижилерин чымыг састеринге, өмүчүчүрүне үлүт эми Алф-ондун Ли, арык үлүс хулаан адыр эми Магарита Ооржак, төлөпөт Мина Камаа, эми госторалым Липса Кенде-бил. Сөөгүлө Байкалова болган оон-лаа өскөлө тө-лөпөт болуп турарлар. Оон аныма, повараарга, эмилет-

ини эске-даа ажалчынарымы-га өөрүсө аргак. Богуу Бив-Хем кожуунда «Халык» совокутун келген мен, Улутуу хол, бугуу аарып, Маана кээрге халгалы-дыр. Эчнээр, чинээр, мессажаала. Чөдө чүчү кылбас дээр. Бо эмилетиле эмилетиле үлүс ка-дым алаа экичилди ап ту-ра, Мида амыг хунерде Маалыр совокутун келген күш-ажылыгы кожууну Оттук Монгуш, ол-ла ажал-агыл-ыны анык каларымыз Сержи-ми Монгуш, Чаа-Хал кожуунда «Найрал» совокутун хураган кадыкчы Альберт Сергек, Каа-Хем кожуунда «Ленин» ооку» совокутун ивек кадары-мы Карма Дожу болган эске-даа малайымыз кадым эми-дин, адым-аржымы экичи-лип ол, ол дээш бо эмилетини коллективине өмүчү четтир-гени чугаалап турарлар. Мында чылдар кижилер ала-боттарымын амылордын, ажалын бола чугаалам бээр чүе болду. Иччанга ол үлүс-түн санал-оонады, сүмел-етин анык келген, бо чага-ны бичи берген ужурум ол.

Кайгал-оол ООРЖАК. Бив-Хем кожуун. «Халык» совоку.

Оорларның орну муңгаш КУРУГ КААПТАР ЧАСКАН

Сөөлү үеле хар-назымы ча-гаткан-даа болза, пенсионер-лер боттарымын хузуунда каш малын эстүрүп аар дээш олут собайн чорчулар. Оларын караптан-хайгааран чор-туучу каш малыныче чамдык адым-чынды болза, холта эстилең кижилер хол чедиң, оон-лай бээр хараалдыгы.

Бо чылдын август «Ички» сөөлүгү дүңгөндө Танды кожуунуң Дүтөн сүтүрә реп-систер В. Сержи-оол 30 өш-күтү халары чораш, адым шыкын айган, оун сүтүп халып турза, өшкүлөри чангы-ла-ла арылай ийде берген. Ол бола тынас хисе алаарган. Бай-Хавата шалга чөргөне бөр хонгаала барып амы-нечкен.

Мелээ эсугаа Кызыла ИХЯ-нын мал оош-биле дем-сел чоруду, салбырыбыз Бай-Хавата талзын, илчине чы-боду Саятат Комбу болган чүчөк төлөзүн Аветалий Айжык чөткө өшкүлөриңи хөй иштеп турган, холдур

Алексей МОНГУШ. ТР-нин ИХЯ-ла паралага албаның референтиз.

